

Вікторія Іванівна ЛЮБАЩЕНКО

ORCID 0000-0001-8909-8910

Вплив європейської Реформації на протестантські переклади Біблії у Київській митрополії

Проаналізовано внесок протестантів у переклад біблійних текстів на православних землях Речі Посполитої та їх взаємини з видавничими центрами Європи. На прикладі Берестейської Біблії, Нового Завіту та Біблії у перекладі Шимона Будного, а також слов'яно-руських біблійних і катехитичних видань доведено звернення протестантами в Київській митрополії до новаторських підходів у дослідженні Божого Слова.

Встановлено, що протестантські громади на землях Київської митрополії своїми біблійними перекладами і виданнями прагнули залучити її багатонаціональне населення до самостійного вивчення Слова, а відтак – до культурного простору Європи епохи Реформації.

Ключові слова: Реформація, Берестейська Біблія, Шимон Будний, Василь Тяпинський

Viktorya Lyubashchenko

The influence of the European Reformation on Protestant translations of the Bible in the Kyivan Metropolitanate

The contribution of Protestants to the translation of biblical texts in the Orthodox lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth and their relations with the publishing centers of Europe are analyzed. On the example of the Brest Bible, the New Testament and the Bible translated by Szymon Budny, as well as Slavic–Ruthenian biblical and catechetical publications, the Protestants' appeal in the Kyivan Metropolitanate to innovative approaches in the study of God's Word is proved.

Emphasis is placed on the relevance of scientific attention to the God's Word as an integral part of studies in the history of culture, language, education and books. This has been embodied in a huge amount of research on national editions of the Bible, particularly in Eastern Europe, which has been significantly influenced by the European Reformation.

It is shown that the work of Szymon Budny on the Bible was an example of a pioneering study of the Holy Scripture, which was initiated by other prominent humanists – Lorenzo Valla and Erasmus of Rotterdam. It is found that biblical and interpretive translations of Protestants were in demand in a wide readership of the Kyiv Metropolitanate. Budny's Catechism was kept in the library of the Lviv Assumption Brotherhood, and biblical translations and some Protestant theological works were kept in the book collection of the Ostroh Collegium.

It is proved that the Protestant communities in the lands of the Kyiv Metropolitanate with their biblical translations and publications sought to involve its multinational population in the independent study of the God's Word, and thus – in the cultural space of Europe in the Reformation era. Biblical translations and prints testify not only to their reception of the European heritage of the printed Holy Scripture, but also to their own contribution to this spiritual tradition.

Keywords: Reformation, the Brest Bible, Szymon Budny, Vasyl Tyapynsky

Національні переклади Біблії активно досліджуються не лише богослов'ям, екзегетикою, патристикою, а й світською наукою (текстологією, лінгвістикою, порівняльним релігієзнавством), і з часу Реформації, яка піднесла хвилю біблійних перекладів і їх видань, це вивчення набуває все більшої актуальності. Сьогодні наукова увага до Божого Слова стала невід'ємною складовою студій з історії культури, насамперед мови, освіти та книги. Ця увага втілилась у величезний, без перебільшення, корпус досліджень, присвячених національним виданням Біблії, зокрема у Східній Європі, яка зазнала істотного впливу європейської Реформації.

В українській історіографії протестантські переклади Біблії, особливо слов'яно-руські, часто згадувались у монографіях М. Грушевського, І. Огієнка, Я. Ісаєвича, І. Мицька, Н. Яковенко, В. Дзюбана та ін., хоча переважно принагідно й в контексті розвитку української культури і книговидавання в епоху Реформації. Ретельному вивченню окремих біблійних видань протестантів в українсько-білоруських землях присвячені праці про переклади Шимона Будного українознавця Д. Фріка, російської дослідниці М. Корзо (стосовно катехизисів), стаття про Берестейську Біблію Л. Тимошенка. Натомість узагальнене дослідження біблійних і біблійно-тлумачних перекладів, які побачили світ на землях Київської митрополії, ще чекає на окрему увагу в українських наукових студіях. Особливо цікаво при цьому простежити, як у протестантських виданнях втілились європейські традиції звернення до Слова, засвідчивши високий рівень слов'янських перекладачів і видавців. Доведення цього стане ще одним вагомим підтвердженням активного входження східних теренів Речі Посполитої в культурний простір європейської Реформації.

Але спочатку з'ясуємо ті видавничі ресурси, якими володіли протестантські громади на сусідніх з Польщею, Чехією та Угорщиною землях Київської митрополії. Антитринітарії (социніани) заснували тут кілька стаціонарних друкарень (зокрема, у білоруських Несвіжі і Лоску) та більше, з огляду на переслідування владою, пересувних (що створювались у шляхетських маєтках), а також ефемеридів, або друкарень-“одноднівок” (для публікації творів одного автора, наприклад у Венгрові на Підляшші та Луславицях на Лемкіщині). Допомогу їм надавав социніанський освітньо-видавничий заклад у Ракові (Сандомирське воєводство) [24].

Кальвіністи заснували дев'ять стаціонарних друкарень (у Бересті, Вільні, Любчі, Новогрудку, Ошмянах, Несвіжі, а також у Лащові неподалік Замостя, Баранові у Підкарпатті, Панівцях на Поділлі), які обмінювались видавцями і граверами, обладнанням і матеріалами з протестантами Європи. Зокрема – з лютеранськими друкарнями у Гданську, Ельблонгу, Кролевці (які, водночас, мали зв'язки з протестантською Скандинавією) та чеськобратською у Лешно (куди Єднота чеських братів перенесла обладнання з моравських Краліц-над-Ославою, де у 1579–1593 рр. побачила світ знаменита пізньогуситська пам'ятка – Каліцька Біблія). Але найбільше кальвіністи у східних землях Речі Посполитої співпрацювали з одновірчими друкарнями Малопольщі: у Кракові (де набував майстерності білоруський видавець Ян Карцан), Вельканцях і Пінчуві (тут існував відомий науково-освітній гурток богословів, перекладачів і видавців), маючи водночас контакти з протестантськими видавничими центрами Західної Європи у Віттенберзі, Магдебурзі, Амстердамі,

Женеви, Страсбурзі, а також із знаним у слов'янському світі видавничим Інститутом міста Урах (нині Бад-Урах) неподалік Тюбінгена. Очолюваний словенським першодрукарем і просвітником Приможем Трубаром, цей заклад перекладав і друкував протестантські твори кирилицею і глаголицею [4; 16]. Зазначені культурні зв'язки віддзеркалені у багатьох біблійних виданнях, катехизисах (в яких засади віри опирались на тексти окремих книг Біблії) і постилах (учительних Євангеліях, які тлумачили біблійні сюжети), перекладених польською, зрозумілою для православного населення, і слов'яно-руською мовами.

Першою за часом виникнення та історичним значенням була кальвіністська друкарня у Бересті, заснована литовським магнатом Миколаєм Радзивіллom (Чорним). У різні роки її роботу очолювали Бернард Воевудка (у 1553–1554 рр.), який студіював у Базелі під керівництвом Еразма Роттердамського, краківський друкар Станіслав Мурмеліус (у 1558–1561 рр.) і вихованець Краківського університету Кипріан Базилік (у 1562–1571 рр.). Упродовж 1553–1571 рр. тут побачило світ 36 видань [36, s. 151], найважливішими були біблійні твори і катехизиси¹.

Справжньою подією культурного життя всієї Східної Європи став вихід у Бересті в 1563 р. польського перекладу повної Біблії². Для цього масштабного проєкту Радзивілл запросив освічених екзегетів, філологів, перекладачів з різних протестантських церков. Видавці Біблії зазначили, що її переклад був здійснений з гебрійської, грецької³ і латинської мов⁴. Видання вирізняв високий стиль тодішньої книжної мови⁵.

¹ У ній, зокрема, видані “Малий катехизис” і “Великий катехизис” Мартіна Лютера у перекладі Йоханеса Бренца (1553) і “Катехизис” Бернарда Воевудки (1554).

² Відома в історіографії як Берестейська, або Радзивіллова (від імені фундатора), або Пінчовська Біблія (більшість її перекладачів вийшли якраз з науково-освітнього гуртка у Пінчові).

³ Неабиякої популярності в Європі мали біблійні переклади Еразма Роттердамського. Як знавець давніх мов він здійснив порівняння багатьох латинських і грецьких рукописів і видав подвійний латино-грецький текст Нового Завіту (Базель, 1516 р.), доповнений авторськими примітками. За життя Еразма вийшло п'ять редакцій цього видання з багатьма уточненнями і небувалим на той час накладом, четвертий і найповніший (1527) мав уже три стовбці: грецький, латинський з Вульгати і авторський латинський переклад. А друга редакція (1519) була покладена в основу Лютерового німецького перекладу Нового Завіту (Віттенберг, 1522 р.). Більшість видань Нового Завіту у XVI–XVIII ст. – як класичними, так і національними мовами – мали за взірць Еразмове: венеційський друк першої грецької Біблії (1518), чотири новозавітні видання (1546, 1549, 1550, 1551) Робера Етьєна, дев'ять видань Нового Завіту реформатора Теодора Беза та ін. Відтак, Еразмовий Новий Завіт визнано *Textus Receptus* (лат. – загальноприйнятий текст), тобто стандартом для наступних перекладів.

⁴ Дослідники, натомість, схиляються до думки про звернення перекладачів переважно до Вульгати і деяких протестантських видань, зокрема франкомовної d'Étapes'a Жака Лефевра (1530), Біблії Робера Етьєна (1556) і Нового Завіту Теодора Беза (1556) [31, s. 257]. Вчені звертають увагу на виокремлення у Берестейській Біблії старозавітних апокрифів і посторінкові примітки, що засвідчують конфесійні уподобання її видавців. Докладно про джерела, використані при підготовці цієї пам'ятки, склад перекладачів, особливості перекладу та оформлення див. [11; 29; 33; 34].

⁵ Хоча перекладачі “дбали більше про чистоту і гладкість польської мови, ніж про точність оригінальних виразів” [13, s. 517].

Взявши за приклад французьку Біблію Робера Етьєна (Стефана)⁶, видавці поділили біблійний текст на вірші, доповнивши його примітками і симфонією. (Й у передмові до Берестейської Біблії читаємо подяку за цей приклад.) Звернувшись до взірців графічного і мистецького оформлення ілюмінованих біблійних друків Швейцарії, Франції, Італії, Німеччини й Польщі, видавці надали виданню особливої вишуканості. Біблія титулована майстерною, пишно оздобленою гравюрою у ренесансній рамці, розмальовану сценами на біблійні сюжети. На звороті титульного листа зображено герб роду Радзивіллів і вміщено вірші Кипріяна Базилика з присвятою книги польському королю Жигимонту II Августу. Берестейська Біблія стала справжнім взірцем пізньоренесансного книгодрукування і, водночас, духовною пам’яткою Реформації, зайнявши гідне місце серед інших європейських видань.

Частини Берестейської Біблії (через її коштовність було видано лише 500 примірників) неодноразово видавались пізніше у різних протестантських друкарнях: Нові Завіти у Несвіжі (1568), Лоску і Вільно (1580), Торуні (1585) та ін., Псалми Давидові у Бересті (1564). Окремі книги Нового Завіту з цієї пам’ятки були використані у виданнях Біблії в Нюрнберзі (1599, 1600).

Після смерті Миколая Чорного у 1576 р. його син-католик Миколай Радзивілл (Сирітка) переніс батькову друкарню до Вільна, віддавши її єзуїтам, а саму Берестейську Біблію наказав знищити. Ті примірники, які вдалося віднайти або викупити у власників, були урочисто спалені на ринковій площі у Вільно. Вважається, що донині залишилося не більше 40 її примірників [14] (один з них зберігається у Львові).

Відтак у Вільні кальвіністи почали налагоджувати роботу нової друкарні, в якій працювали Ян Карцан, Даніель з Ленчиці та палітурник Яків Маркович. Саме у Вільні також розпочали свою кар’єру знані у землях Київської митрополії протестантські видавці Пьотр Бластус Кміта і Лаврін (Вавжинець) Малахович.

Утім, через постійні утиски з боку Костьолу, більшість видань, підготовлених у Вільні, з 1612 р. почала виходити у Любчі (Любечі), куди з Новогрудка переніс друкарню майбутній віленський воєвода Януш Радзивілл. У Любчі працювали Пьотр Кміта (у 1612–1631 рр.), його син Ян (у 1632–1646 рр.), Ян Ланге (у 1646–1654 рр.) і знаменитий шведський гравер Конрад Гетке (Konrad Götke). Загалом за час роботи друкарні побачило світ, за однією версією, 50 видань, за більш точною – 90 [1, с. 128–129]. Серед її біблійних і біблійно-тлумачних друків найвідоміші Псалми Давидові (1614), а також Псалтир (1646) у перекладі лютеранського пастора з Вільно Анджєя Шонфлісіуса й укладена ним же “Постила християнська” (1652 р., з титулом, ілюстраціями, віньєтками, портретом автора, виконаних К. Гетке).

Від 1615 р. розпочала роботу кальвіністська друкарня в Ошмянах, у володінні віленського маршалка Криштофа Дорогостаєвського, а в Заславлі ще у 1571–1572 рр. запрацювала друкарня, якою опікувався син віленського воєводи Яна Глебовича – мінський воєвода Ян-молодший, який перейшов на кальвінізм. У Заславлі певний

⁶ Французький кальвіністський видавець поділив текст Нового Завіту, виданого у Парижі (1551), на вірші. Цей принцип він запозичив у рабина Ісака Натана бен Калонімуса, який здійснив його при складанні конкордансу (симфонії) до Танаха, друк якого побачив світ у Венеції (1523).

час працював відомий протестантський богослов, перекладач і полеміст (спочатку кальвініст, потім антитринітарій) Шимон Будний.

Особливої слави набула друкарня у Несвіжі, тодішній резиденції Януша Радзивілла. Сама друкарня, початок роботи якої датують 1562 р., перебувала у власності руського просвітителя шляхтича Матвія Кавечинського і його двох братів. Серед меценатів, які давали кошти на друки у Несвіжі, був також віленський каштелян кальвініст Євстафій Волович. Саме у Несвіжі побачив світ перший (що випередив відоме шведське видання⁷ на 65 років) “Катихисисъ то есть наука стародавняя хр(ис)тіанская о(т) светого писма [...]” (далі – “Катехизис”), написаний слов’яно-руською, наближеною до розмовної мовою Будним і виданий за участі міністра місцевого збору Вавжинца (Лаврентія) Кржишковського. (У 2005 р. пам’ятку перевидали у Мінську.)

Свою працю видавці супроводили вступом-зверненням до молодих читачів. У присвяті Несвиського “Катехизису” синам князів Радзивіллів і для усіх “простих людей” читаємо заклик до самостійного пізнання людиною Божої Істини. Адже Бог завжди виявляє милості до людини, одна з них – відкриття Христової науки: “Черезъ Духа св. и светлость Евангелія Сына Своего, Отець Оный всего милосердья учинити рачиль, же намъ оную выпольненную вѣчную обетницу Христа Пана, которую [...] тутъ въ тыхъ малыхъ новое кузни книгахъ, онымъ славнымъ здавна далеко росъширеннымъ словенскимъ языкомъ суть накоротце написаны” [2, арк. 26 (г)]. А для розуміння Божої Вістки потрібна добра освіта, “абыся ваши княжацкіє милости не только въ чужеземскихъ языцѣхъ кохали, але быся тежъ [...] и того здавна славного языка словенского [...] миловати рачили” [2, арк. 26 (г)]. Твір не лише закликав до “замилування” рідною мовою, а й до гідного життя на користь батьківщини, аби “всимъ инымъ добрый взоръ и прикладъ давати” [2, арк. 4а (д)].

Водночас у передмові звучали і полемічні мотиви: у ньому духовна неволя під “Римським Антихристом” порівнювалась з турецькою. На думку Я. Каменецького, подібні аналогії в регіоні, що потерпав тоді від частих нападів турків, робила пам’ятку ще й цікавим історичним текстом [21, s. 13–14]. Для біблеїстики важливою особливістю видання (як і у випадку зі “шведським” перекладом катехизису Лютера) є використання ним цитат, узятих з церковнослов’янської Біблії, що їх перекладач ніби порівнював з живою мовою, демонструючи переваги останньої у розкритті Христової науки. Дослідники відзначають популярність “Катехизису” Будного й серед православного духовенства [22, s. 69].

⁷ Маємо на увазі друк слов’яно-руського перекладу “Малого катехизису” Мартіна Лютера, здійснений 1628 р. у Швеції за наказом короля Густава II Адольфа з метою “осягнення правильного розуміння християнської віри” руським населенням (що мешкало головню у Фінляндії, яка входила тоді до складу Швеції). Видавцем тексту був Петер ван Селов. Авторство перекладу тривалий час залишалось дискусійним, адже за короля Густава у Державній канцелярії в Стокгольмі існував цілий відділ перекладачів. Нині перекладачем цього катехизису визнано німця Ганса Флеріха, який певний час працював у московського царя Бориса Годунова. Цікаво, що біблійні цитати, використані у ньому, були взяті з церковнослов’янської Біблії. На думку шведських істориків, це був текст Острозької Біблії [35]. 1638 року у Стокгольмі вийшла друком слов’яно-руська абетка (*Alfabetum rutenorum*), що мала стати в нагоді іншим протестантським перекладачам Північної Європи.

Втім, залишається дискусійним, чи перекладав Будний “Малий катехизис” Лютера чи інший катехитичний текст. М. Косман висловився на користь твору німецького реформатора [25, s. 141]. Та у сучасній історіографії відзначено структурні особливості несвізької пам’ятки, порядок розділів у ній і парний виклад десяти заповідей, більше властивих кальвіністським катехизисам⁸ [23]. На думку Д. Кужьміни, “Катехизис” Шимона Будного відтворює зміст першої частини Гайдельберзького катехизису [28, s. 95–96, 99–100].

У Несвіжі 1570 р. побачила світ ще одна відома пам’ятка – польський переклад Нового Завіту Шимона Будного. Перейшовши на соцініанство і відтак не погодившись у багатьох моментах з перекладом Берестейської Біблії, Шимон вирішив зробити новий. Свою працю він доповнив зверненням до читача, пояснюючи власну позицію, і багатьма посторінковими коментарями, які відповідали його поглядам [26, s. 254–283; 30, s. 85–88]. Однак видавці не включили у видання ці вступ і доповнення. Шмон Будний не прийняв його, вважаючи пошкодженим цензурою і назвавши “своїм – несвоїм”, тож наполіг на перевиданні. Доповнивши Новий Завіт перекладом Старого Завіту, у 1572 р. він публікує повну Біблію, відому як Несвізька (за іншою версією вийшла у Заславлі). А в 1574 р., прийнявши запрошення на пасторську посаду у Лоску, Будний ініціював перевидання свого перекладу Нового Завіту. Це видання Будний знову супроводив розлогою передмовою, майже “короткою дисертацією” [19, s. 162], в якій пояснював причини своєї наполегливості і, за взірцем знаних європейських екзегетів Філіпа Меланхтона та хорвата Матія Влачіча, виклав власні методи вивчення і виправлення біблійного тексту. (При цьому Будний згадав у вступі про особисте знайомство з руськими першодрукарями Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем.)

Така прискіплива увага протестантського автора до перекладу визнана в історіографії вельми обґрунтованою. Адже, за о. Р. Петкевичем, Берестейська Біблія взувала лише на латинські і французькі видання. Відтак, саме переклад Будного слід вважати першим зверненням протестантів у Речі Посполитій до автентичних єврейських і грецьких текстів [31, s. 257; 32, s. 144–151]. (Шимон володів гебрайською, грецькою, латинською, церковнослов’янською мовами, порівнюючи свій текст з класичними перекладами, а також з Кралицькою Біблією і “Біблією руською” Франциска Скорини). За оцінкою Т. Грабовського, і мова перекладу Будного своїм вільним стилем, простотою викладу була кращою за попередні взірці⁹. У цих виданнях протестантський мислитель засвідчив неабияку ерудованість, хист досвідченого екзегета, водночас “холодний темперамент коментатора” [27, s. 64–118], важливі у підході до священного тексту.

⁸ Доведено також, що берестейський “Катехизис” Бернарда Воевудки (Берестя, 1554 р.) був перекладом “Женевського катехизису” Жана Кальвіна, а “Катехизис” Криштофа Країнського (різні друкарні і роки), “Польський і литовський катехизис” (Вільно, 1599 р.), “Катехизис збору Великого Князівства Литовського” (Вільно, 1600 р.) опирались на текст Гайдельберзького катехизису [28, s. 74–105].

⁹ Див., зокрема, розділ, присвячений біблійним перекладам [20, s. 82–95]. Докладний аналіз біблійних перекладів Шимона Будного та їх порівняння з іншими польськими перекладами Божого Слова див. [17; 18; 23].

Відтак, роботу Шимона Будного над Біблією можна вважати прикладом новаторського дослідження Слова, що був започаткований ще видатними гуманістами – Лоренцо Валлою та Еразмом Роттердамським.

Еразм продовжив й удосконалив метод історико-філологічної критики тексту, запропонований Валлою у творі “Співставлення Нового Завіту” (власне, саме Еразм виявив і опублікував у 1509 р. цей рукопис). Готуючи до друку свій переклад Нового Завіту та порівнюючи Вульгату (її перше видання побачило світ ще у Майнці, 1456 р.) з грецькими і латинськими манускриптами, голландський гуманіст виявив чимало неточностей, допущених св. Ієронімом, а складні місця біблійного тексту доповнив власними примітками. У невеличкій анотації, посилаючись на Орігена, св. Ієроніма, отців Західної і Східної Церков (свв. Кипріяна, Амвросія, Августина, Йоана Златоуста), Еразм пояснював свої виправлення бажанням зробити біблійний текст максимально зрозумілим. У вступі до видання (у “Параклесисі до читача”, “Методі” та “Апології”), яке він у досить комплементарній формі присвятив Римському Папі Льву X, Еразм виклав прийоми критичного дослідження тексту. І висловив сподівання, що Новий Завіт буде невдовзі перекладений багатьма мовами, і навіть іновірці та діти зможуть його читати, пізнаючи перлини Христової науки.

Для багатьох богословів Еразмова праця стала прикладом сміливості у зверненні до Біблії, її наукового вивчення, а для протестантів і симпатиків Реформації – ствердженням незалежності людського розуму, здатного піднятися над церковними заборонами. Голландський гуманіст підштовхнув церковні кола Європи до національних перекладів, які відкривали Біблію широкій читацькій аудиторії, до пошуків біблійних рукописів і їх текстологічного аналізу. Це був приклад для наступних перекладачів, які вже не просто калькували зміст Біблії, а заглиблювались в її зміст.

Подібне завдання переслідував і Шимон Будний. У присвяті свого перекладу Біблії синам Миколая Радзивілла, що “здавна милують Боже Слово”, автор зазначав: у багатьох народів уже утвердилась традиція перекладу Біблії рідною мовою. Тож він за допомогою “поважного громадянства великого князівства Литовського” також звернувся до Одкровення, маючи за свого охоронця Самого Господа. Адже “хто пізнає Його істинне Слово, той спасений буде”. У передмові до “Побожного читача” Будний згадав про Берестейську Біблію, і, вдаючись до двозначності (натякаючи на її масивність, але маючи на увазі недоліки в перекладі), запевняв, що для “простого обивателя” її буде “трудно носити”. Відтак повідомляв: синод “наших братів”, дослідивши у берестейському виданні помилки, визнав за потрібне його “поправити”. Будний подав ретельне пояснення недоліків, виявлених у Берестейській Біблії. Цим його передмова нагадує Еразмовий вступ до Нового Завіту. З одного боку, обидва вступи розраховані на “спеціаліста”, обізнаного з тонкощами біблійного тексту, а разом з тим – звернуті до простого читача, якого видавці, фактично, закликали до співучасті у дослідженні Слова. Задля максимальної дохідливості Будний також поділив текст Біблії на вірші, доповнивши її коментарями і прикінцевою симфонією. Видання прикрашене плетеними візерунками заголовних букв і початкових сторінок розділів, має мальовничий титул із зображенням біблійних сюжетів. Формат Несвізької Біблії був удвічі меншим, ніж Берестейської, а ось наклад – утричі більшим.

Загалом, шрифт несвізьких видань, за оцінкою дослідників, дуже подібний до Скоринених празьких і віленських друків. Тому частина друкарні знаменитого руського просвітителя Франциска Скорини могла перейти до Несвіжа [3, с. 24; 9, с. 25]. Відомо, що у 1571 р. Миколай Сирітка закрив і цю друкарню, вигнавши з міста Будного і братів Кавечинських. І є припущення, котре поділяє А. Кавецька-Гричова [16, с. 6], що повний текст Біблії насправді був виданий ним за участі братів Кавечинських у їхньому маєтку в Кухтичах, куди вони могли перевезти обладнання Несвізької друкарні.

Через переслідування і заборону влади, зміну патрона або брак ресурсів протестантські друкарні часто закривались, переїжджаючи у шляхетські маєтки чи переходячи до нових власників. І деякі автори вважають Несвізьку друкарню однією з таких “мандрівних”. А отже, вона могла переїхати і до білоруського шляхтича Василя Тяпинського [3, с. 7–8], який навернувся у сочиніанство, – автора першого перекладу Нового Завіту руською розмовною мовою.

Приклад з Василем Тяпинським також надзвичайно важливий у вивченні протестантських біблійних друків, покликаних поєднати європейські традиції з національною культурою. В його випадку маємо справу якраз із приватною друкарнею, що працювала в маєтку просвітителя у Тяпино (?) неподалік Полоцька. Тут і вийшла “Первая часть Новаго Завѣта, або Тестамент, подлуг словенского разделения [...]” – власне переклад Євангелія від Матвія, Марка і частини Євангелія від Луки¹⁰. Одні дослідники датують цей друк 1565–1570 рр. [6, с. 407; 9, с. 58], інші – часом не пізніше 1580 р. [8, с. 105].

Йдеться також про перший в історії східнослов’янських видань взірць паралельного розміщення біблійного тексту книжною церковнослов’янською і розмовною мовами. Цей факт засвідчує обізнаність перекладача з подібними європейськими виданнями Нового Завіту і бажання застосувати цей принцип у зверненні до руського читача. Шрифт, застосований Тяпинським, нагадує видання Франциска Скорини і Шимона Будного, а сам переклад показує високий рівень філологічної підготовки автора. У передмові до Нового Завіту, сповненої вболівання за освіту співвітчизників, проглядається прагнення перекладача відкрити простим людям перлини євангельської мудрості. На думку Д. Антоновича, “Тяпинський – коли не перший об’єктивно, то перший між відомими нам діячами подвижник українського друкованого слова” [12, с. 131].

Дійсно, в його передмові виразно представлена патріотична мета видання: “абы власным языком роускимъ вдроуку вышла [...] зъ зычливости кумоеи отчизне [...] же зъих посредкою русинъ их имъ своеи руси оуслужуючий” [10, с. 1]. Тяпинський наводить приклад інших народів, які перекладами Біблії підносять свою культуру, “всих на свете християнскихъ народовъ вслове божьемъ прозръвши” [10, с. 2, 3]. Гуманістичний мотив авторських міркувань очевидний.

Біблійно-глумачні переклади протестантів мали попит у широкий читацький аудиторії Київської митрополії. Наприклад, православні шляхтичі з Волині Д. та В. Ощовські

¹⁰ Пам’ятка збереглась у кількох уривках: менший в Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі (зібрання М. Погодіна), більший – в Архангельському краєзнавчому музеї. Відтворення уривків і авторської передмови [6, с. 406–416].

мали вдома твори Шимона Будного, Миколая Рея, Берестейську Біблію [7, с. 12]. В бібліотеці Львівського Успенського братства зберігався “Катезизис” Будного, а в книгозбірні Острозького колегіуму – біблійні переклади й окремі богословські твори протестантів. Тож у деяких творах, опублікованих в Острозі, виявлено помітний вплив цих видань. Наприклад, прототипом для титульного аркуша Острозького Нового Завіту стала рамка з Лютерових перекладів “Притч Соломонових” (1535) і “Книги повчань Сирахових” (1563), виданих у Віттенберзі, а його виливна прикраса у вигляді маскарона взята з твору соцініаніна Павла Гжегожа “Про правдиву смерть, воскресіння і вічне життя”. Картуш до герба в Острозькій Біблії скопійовано з картуша Берестейської. При підготовці в Острозі покажчика до Нового Завіту бралися покажчики з польського перекладу Нового Завіту протестанта Марціна Чеховича [7, с. 24–25]. Дослідники визнають також помітний вплив біблійних перекладів Шимона Будного і Марціна Чеховича на слов’яно-руський переклад “Учительного Євангелія” Мелетія Смотрицького [5].

Протестантські громади на землях Київської митрополії своїми біблійними перекладами і виданнями прагнули залучити її багатонаціональне населення до самостійного вивчення Слова, а відтак – до культурного простору Європи епохи Реформації. Водночас, ці біблійні переклади і друки свідчать не лише про рецепцію ними європейської спадщини друкованого Слова, а й про власний внесок у цю духовну традицію.

1. Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс: “Минтис”, 1970. 194 с.
2. [Будний Ш.] Катихисисъ то есть наука стародавняя хр(ис)тіанская о(т) светого писма [...]. Несвижь, 1562.
3. Дзюбан Р. Друкарів захоплено в Полоцьку (до початків білоруського, українського та московського друкарства). Львів, 2013. 64 с.
4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. 520 с.
5. Кисельов Р. З яких джерел перекладав євангельські читання Мелетій Смотрицький? *Літературознавчий дискурс від бароко до постмодерну* / упор., наук. ред. Левченко Н. Київ–Люблін–Харків: Майдан, 2020. С. 94–124.
6. Ластоўскій В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / прадм. Сушы А. Факсімільнае выданне. Мінск: Маст. літ., 2012. 814 с.
7. Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ: Наук. думка, 1990. 191 с.
8. Немировский Е. Л. Путешествие к истокам русского книгопечатания. Москва: Промсвещение, 1991. 224 с.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства: у 2 т. Львів: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. 418 с.
10. Предисловие Василия Тяпинского к печатному Евангелию, изданному в Западной Руси около 1570 г. *Киевская старина*. 1889. Кн. 1: Приложения.
11. Тимошенко Л. Берестейська (Радзівілівська) Біблія 1563 року та її впливи на релігійні культури Східної Європи (До 450-річчя видання пам’ятки). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2013. Вип. 18. Т. 1. С. 196–218.

12. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. Ульяновська С. В.; вступ. ст. Дзюби І. М.; перед. слово Антоновича М. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
13. Bentkowski F. Historia literatury polskiej: 2 t. Warszawa–Wilno: Nakładem Zawadzkiego i Komp., 1814. T. 2. 830 s.
14. Biblia Brzeska. Pierwszy protestancki przekład całej Biblii na język polski. URL: <http://bibliepolskie.pl/przeklady.php?tid=2> (дата звернення – 11.01.2022).
15. Biblia Święta to jest księgi Starego i Nowego Zakonu. Brest 1563 / red. Rothe H., Scholz F. [= Biblia Slavica: Ser. 2. Polnische Bibeln]. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 2001. S. 3–109.
16. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, praca zbiorowa / oprac. Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960. T. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie. 258 s.
17. Frick D. A. The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers. *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zasław 1571–1572* / red. Rothe H., Scholz F. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 1994. T. 2(2). S. 1661–1703.
18. Frick D. A. The Biblical Philology of Szymon Budny: Between East and West. *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zasław 1571–1572* / red. Rothe H., Scholz F. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, 1994. T. 3(2). S. 305–349.
19. Górski K. Studia nad dziejami literatury antytrynitarskiej XVI w. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1949. 201 s.
20. Grabowski T. Literatura ariańska w Polsce 1560–1660. Kraków: Skład Główny w księgarni Spółki Wydaw. Polskiej, 1908. 498 s.
21. Kamieniecki J. Polemika z katolicyzmem i prawosławiem w Katechizmie nieświeskim Szymona Budnego. *Studia Białorutenistyczne*. Lublin, 2015. T. 9. S. 11–21.
22. Kamieniecki J. Szymon Budny: zapomniana postać polskiej reformacji. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. 192 s.
23. Kamieniecki J. Zapiski językowe Szymona Budnego (Stary Testament). *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Wrocław, 1995. T. 21. S. 145–153.
24. Kawecka-Gryczowa A. Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. 368 s.
25. Kosman M. Historia Białorusi. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 405 s.
26. Kossowska M. Biblia w języku polskim: 2 t. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1968. T. 1. 348 s.
27. Kot S. Szymon Budny, der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert. *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*. Graz–Köln, 1956. T. 2. S. 64–118.
28. Kuźmina D. Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2002. 186 s.
29. Kwilecka I. Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie. *Nauka*. Warszawa, 2006. No 3. S. 111–121.
30. Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków: Akademia umiejętności, 1913. 113 s.

31. Pietkiewicz R., ks. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego. Praca doktorska. Wrocław, 2002. 397 s. URL: www.academia.edu/1647245 (дата звернення – 11.01.2022)
32. Pietkiewicz R., ks. W poszukiwaniu “szczyrego słowa Bożego”: recepcja zachodniopomorskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, 2011. 308 s.
33. Pilarczyk K. Biblia Radziwiłłowska vel Brzeska vel Pińczowska: w 450 rocznicę jej wydania. *Collectanea Theologica*. Warszawa, 2014. T. 84 (1). S. 67–77.
34. The Brest Bible (1563): History, Language, Culture, Theology. *Reformation and Renaissance Review*. Warszawa, 2015. T. 17 (1). S. 3–109.
35. Sjöberg A. Luthers katekes på ryska och alfabetum rutenorum. *Очерки по раннему периоду славяноведения в Швеции* / red. Durovic L. [=Slavica Lundensia]. Lund: Lunds Universitet, 1975. T. 3. S. 9–26.
36. Topolska M. B. Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553–1660. Analiza statystyczna. *Odrodzenia i Reformacja w Polsce*. Warszawa, 1976. T. 21, S. 145–164.

References

1. Anushkin, A. (1970). Na zarie knigopiechataniia v Litvie [At the dawn of printing in Lithuania], Vilnius: “Mintis” (in Rus.).
2. Bentkowski, F. (1814). Historia literatury polskiej [History of Polish literature]: 2 t., Warszawa–Wilno: Nakładem Zawadzkiego i Komp., (2) (in Pol.).
3. Biblia Brzeska. Pierwszy protestancki przekład całej Biblii na język polski [The first Protestant translation of the entire Bible into Polish], *BibliePolskie.pl*. Retrieved from: <http://bibliepolskie.pl/przeklady.php?tid=2> (in Pol.).
4. (2001). Biblia Święta to jest księgi Starego i Nowego Zakonu. Brest 1563. [= Biblia Slavica: Ser. 2. Polnische Bibeln], Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh (in Pol.).
5. [Budnyi, Sh.] (1562). Katykhysys to jest’ nauka starodavnaia khr(ys)tian’skaia o(t) svetoho pysma [...] [Catechism, that is, the ancient Christian science of Scripture]. Nesvizh [in Rus.].
6. (1960). Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, praca zbiorowa [Old-time printers of Poland from the 15th to the 18th century, collective work], Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960, (6) (in Pol.).
7. Dziuban, R. (2013). Drukariv zakhopleno v Polocku (do pochatkiv biloruskoho, ukrain-skoho ta moskovskoho drukarstva) [Printers captured in Polotsk (before Belarusian, Ukrainian and Moscow printing], Lviv (in Ukr.).
8. Frick, D. A. (1994). The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers, *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zaslav 1571–1572*, Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, (2)(2) (in Eng.).
9. Frick, D. A. (1994). The Biblical Philology of Szymon Budny: Between East and West. *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny. Nieśwież, Zaslav 1571–1572*, Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, (3)(2) (in Eng.).
10. Górski, K. (1949). Studia nad dziejami literatury antytrynitarskiej XVI w. [Studies on the history of anti-trinitarian literature of the 16th century], Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności (in Pol.).

11. Grabowski, T. (1908). Literatura ariańska w Polsce 1560–1660 [Arian Literature in Poland of 1560–1660], Kraków: Skład Główny w księgarni Spółki Wydaw. Polskiej [in Pol.].
12. Isaievych, Ya. (2002). Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok problem [Ukrainian book publishing: origins, development of the problem], Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukr.).
13. Kamieniecki, J. (2015). Polemika z katolicyzmem i prawosławiem w Katechizmie nieświeskim Szymona Budnego, *Studia Białorutenistyczne*, Lublin, (9) (in Pol.).
14. Kamieniecki, J. (2002). Szymon Budny: zapomniana postać polskiej reformacji [Szymon Budny: a forgotten figure of the Polish Reformation], Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in Pol.).
15. Kamieniecki, J. (1995). Zapiski językowe Szymona Budnego (Stary Testament) [Szymon Budny's Linguistic Notes (Old Testament)], *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Wrocław, (21) (in Pol.).
16. Kawecka-Gryczowa, A. (1974). Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia [Arian publishing houses of Rodecki and Sternacki. History and bibliography], Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (in Pol.).
17. Kosman, M. (1979). Historia Białorusi [History of Belarus], Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (in Pol.).
18. Kossowska, M. (1968). Biblia w języku polskim [The Bible in Polish]: 2 t., Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, (1) (in Pol.).
19. Kot, S. (1956). Szymon Budny, der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert, *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, Graz–Köln, (2) (in Ger.).
20. Kuźmina, D. (2002). Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku [Catechisms in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and early 17th centuries], Warszawa: Wydawnictwo SBP (in Pol.).
21. Kwilecka, I. (2006). Biblia brzeska jej dzieje i znaczenie [The Brest Bible – its history and meaning], *Nauka*, (3) (in Pol.).
22. Kyseliyov, R. (2020). Z yakykh dzherel perekładav yevanhel's'ki chytannia Meletii Smotryts'kyi? [From what sources did Meletii Smotrytskyi translate the Gospel readings?], *Literaturoznachnyi dyskurs vid baroko do postmodernu*, Kyiv–Liublin–Kharkiv: Maidan, 94–124 (in Ukr.).
23. Lastovskii, V. (2012). Historyia bielaruskai (kryvskai) knihi [History of the Belarusian (Crivian) book], Minsk: Mast. lit. (in Belar.).
24. Merczyng, H. (1913). Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych, Kraków: Akademia umiejętności (in Pol.).
25. Myts'ko, I. Z. (1990). Ostroz'ka sloviano-hreko-latyns'ka akademiia (1576–1636) [Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy (1576–1636)], Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
26. Niemirowskii, Ye. L. (1991). Putieshestviie k istokam russkoho knihopechataniia [Journey to the origins of Russian book printing], Moskwa: Prosvieshchennii (in Rus.).
27. Ohienko, I. (1925). Istoriia ukrains'koho drukarstva: u 2 t. [History of ukrainian printing: in 2 vol.], L'viv: Nakladom Nauk. t-va im. Shevchenka, (1): Istorychno-bibliohrafichniy ohliad ukrains'koho drukarstva XV–XVIII vv. (in Ukr.).
28. Pietkiewicz, R., ks. (2002). Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego. Praca doktorska [The Holy Bible in

Polish in the years 1518–1638. The religious situation in Poland and the development of biblical editing. PhD thesis], Wrocław (in Pol.).

29. Pietkiewicz, R., ks. (2011). W poszukiwaniu “szczyrego słowa Bożego”: recepcja zachodniopomorskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu [In search of the “noble word of God”: reception of West Pomeranian Hebrew studies in Christian studies in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Renaissance], Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, 2011 (in Pol.).

30. Pilarczyk, K. (2014). Biblia Radziwiłłowska vel Brzeska vel Pińczowska: w 450 rocznicę jej wydania [The Radziwiłł Bible aka Brzeska aka Pińczowska: on the 450th anniversary of its publication], *Collectanea Theologica*, Warszawa, (84(1) (in Pol.).

31. (1889). Priedisloviie Vasiliia Tiapinskoho k piechatnomu Yievangieliiu, izdannomu v Zapadnoi Rusi okolo 1570 g. [Preface by Vasily Tyapinsky to the printed Gospel, published in Western Russia around 1570], *Kiievskaia starina*, (1) (in Rus.).

32. Sjöberg, A. (1975). Luthers katekes på ryska och alfabetum rutenorum [Luther’s catechesis in Russian and alphabetum rutenorum], *Очерки по раннему периоду славяноведения в Швеции*, Lund: Lunds Universitet, 1975, (3) (in Swed.).

33. (2015). The Brest Bible (1563): History, Language, Culture, Theology, *Reformation and Renaissance Review*, Warszawa, (17(1) (in Eng.).

34. Topolska, M. B. (1976). Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553–1660. Analiza statystyczna [A book in Lithuania and Belarus in years 1553–1660. Statistical analysis], *Odrodzenia i Reformacja w Polsce*, Warszawa, (21) (in Pol.).

35. Tymoshenko, L. (2013). Beresteis’ka (Radzivilivska) Bibliia 1563 roku ta ii vplyvy na relihiini kultury Skhidnoi Yevropy (Do 450-richchia vydannia pamiatky) [The Brest (Radziviliv) Bible of 1563 and its influences on the religious cultures of Eastern Europe (To the 450th anniversary of the publication of the monument)], *Ukrains’kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii*, Kyiv, (18, 1) (in Ukr.).

36. (1993). Ukrains’ka kultura: Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha [Ukrainian culture: Lectures edited by Dmytro Antonovych], Kyiv: Lybid’ (in Ukr.).